

І.В. Цебрій

**ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ІСТОРІЇ:
ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ТА КУЛЬТУРНОГО
РОЗВИТКУ ЗАХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПРОМИСЛОВИХ ЦЕНТРІВ У
ДОБУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

ПЛАН

1. Історіографія даної проблеми.
2. Еволюційний розвиток чеського міста.
3. Польське місто в добу Середньовіччя.

Література:

1. Амайсенова З. Кодекс Бальтазара Бехема. Пер. с польс. – Варшава, 1982. – 112 с.
2. Валевский А. Система муниципалитетов средневекового Кракова и их взаимодействие с внутренними университетскими судами. На русск. языке. – Краков, 1989. – 114 с.
3. Гербенова О., Кибалова Л., Ламарова М. Иллюстрированная энциклопедия моды. На русск. языке. – Прага: Артия, 1987. – 564 с.
4. Город Краков. Аннотированный каталог искусств. На русс. языке. – Краков, 2005. – 164 с.
5. Гсолковский И. Гнездовская кафедра. Пер. с польс. – Варшава, 1986. – 284 с.
6. Добровольский Т. Студия над старым городом. Пер. с польск. – Варшава, 1995. – 118 с.
7. Захватович Я., Беганский П. Старый город в Варшаве. Пер. с польс. – Варшава, 1986. – 362с.
8. Карлович Р. Проблемы польского градостроительства / Архитектура в СССР. – 1981. – № 7. – С. 18-25.
9. Крассовский Р. Архитектура древней Польши. Пер. с польс. – Варшава, 1978. – 474 с.

10. Матейцак А. Библия Велислава 1340 года как зеркальное отражение чешской готической культуры. На русск. языке. – Прага: Артия, 1989. – 238 с.
11. Матейцак А. Велиславова Библия. На русск. языке. Прага: Артия, 1988. – 182 с.
12. Мореловский М., Пташцка А. Вроцлав. Пер. с польс. – Варшава, 1988. – 422 с.
13. От Младой Польши до наших дней. Исторический каталог. Пер. с польс. – Варшава, 1985. – 376 с.
14. Ренеш М. Место университетского суда в социально-экономической жизни Праги. На русск. языке. – Прага: Артия, 1987. – 152 с.
15. Станкевич И., Сцермер Б. Средневековый Гданск (997-1492). Пер. с польс. – Варшава, 1986. – 408 с.
16. Цитек О. Пражский кодекс *Liber viaticus* 1360 года и его значение для развития пражской юриспруденции. На русск. языке. – Прага: Артия, 1985. – 226 с.

Особливості соціально-економічного та культурного розвитку західнослов'янських промислових центрів у добу Середньовіччя виявляються при дослідженні процесів, що відбувалися у сферах економічного, соціально-політичного та культурного життя Західної Європи. У зарубіжній історичній науці неодноразово поставала проблема аналізу тих характерних рис, за якими центральноєвропейські слов'янські центри принципово відрізняються від кількісно-якісних показників промислових метрополій цивілізації середньовічного Заходу.

Традиційно дана проблема була найактуальнішою для чеських і польських науковців. Вона стала предметом великої кількості досліджень у середині та останній чверті ХХ століття, що хронологічно співпадає з початком нового етапу аналітичних міркувань над етнокультурними витоками слов'янських народів.

Провідне місце в історичній долі Польщі завжди відігравав такий промисловий центр, як Краків. Його історії присвячене колективне видання, що знайомить нас з головними подіями міста від найдавніших часів і до сьогодення, де значення економічних і культурних центрів в політичному житті країни частково розкривають зазначену проблему[4]. Коротка історія всіх міст Польщі викладена в історичному анотованому каталозі, який є унікальним наочним й енциклопедичним посібником для науковців зі слов'янської історії [13]. Проблема взаємодії міських муніципалітетів середньовічного Кракова з внутрішніми університетськими судами складає основу дослідження А. Валевського, польського історика культури [2].

Питанню виникнення найдавніших гродів на території Польщі, особливостям міського проектування та зведення перших християнських храмів і будинків знаті присвячена праця польського історика культури М. Карловича [8]. Соціально-економічне життя старого міста на лівому березі Вісли, особливості його внутрішньої структури та значення Варшави як культурного центру для Польщі в часи розквіту польської готики склали предмет дослідження вчених А. Красовського й Я. Захватовича [9; 7]. Події означеного часу аналізуються в праці Т. Добровольського [6]. Намагаючись пояснити процеси, які відбуваються у соціальному житті сучасної йому Варшави, вчений знаходить аналогії в історичних подіях середньовічного міста.

Проблемі започаткування Гнезденської кафедри та перетворенню Гнездо в культурно-релігійний центр держави Пястів у X-му ст. присвячена праця І. Гсолковського [5], в якій автор визначає саме ті фактори, що сприяли піднесенню Гнездо наприкінці раннього Середньовіччя. Беззаперечно цінність для дослідників слов'янської середньовічної історії представляють роботи польських істориків І. Станкевича та Б. Сцермера, де економічна історія міста Гданська впродовж усього розвиненого Середньовіччя висвітлена найбільш повно [15].

Історія Вроцлава (Бреслава) від часів заснування міста й до кінця ХХ ст. постає у праці М. Мореловського [12]. Дослідник намагається показати причини занепаду міського життя в XV-XVI ст., розкриваючи особливості розвитку польських міст у цілому, обмеженість натурального й грошового обміну між міським і сільським виробниками.

Провідне місце в історичній долі Польщі завжди відігравало таке місто, як Краків. Його історії присвячене колективне видання, що знайомить нас з головними подіями міста від найдавніших часів і до сьогодення [4]. Коротка історія всіх міст Польщі викладена в історичному анотованому каталозі, який є унікальним наочним й енциклопедичним посібником для науковців зі слов'янської історії [13]. Проблема взаємодії міських муніципалітетів середньовічного Кракова з внутрішніми університетськими судами складає основу дослідження А. Валевського, польського історика культури [2].

Праці чеських науковців з історії еволюції західного слов'янського міста, на відміну від польських дослідників, розкривають лише окремі аспекти окресленої проблеми. Так, робота історика О. Цитека розкриває коло питань, пов'язаних із вдосконаленням празького міського права в XIV-му ст., його впливу на подальший розвиток чеської юриспруденції [16]. Діяльності середньовічної міської судової колегії, обґрунтованості винесених нею рішень за празькими «Судовими книгами», присвячена праця З. Амайсенова, що однаковою мірою стосується розвитку польського й чеського законодавства [1].

Дві роботи дослідника національної культури А. Мацейтака розкривають перед нами складну соціальну структуру чеського міста XIV-го століття, ментальність суспільних груп населення та причини економічного піднесення тогочасної Праги [11]. Автор доводить узгодженість суспільних процесів з розквітом чеської культури часів Готики. Життя королівського двору Вацлава IV, його вплив на формування естетичних смаків середньовічної Праги представлене в енциклопедичному дослідженні істориків О. Гербенової, Л. Кібалової та М. Ламарової [3].

Проблемі локальної дії університетських судів та їхнього місця в соціально-економічному житті Праги присвячена праця чеського дослідника М. Ренеша [14]. Інша його робота знайомить нас з героїчною обороною міст Оламоуца і Брно від нападу монголів. М. Ренеш показує, як вдалий захист досконало укріплених чеських міст вирішив подальшу долю країн Західної Європи щодо монгольського вторгнення.

Однак, не дивлячись на широке коло досліджень, проблема особливостей соціально-економічного та культурного розвитку західнослов'янських промислових центрів у добу Середньовіччя розкрита недостатньо. Тому автор статті намагається проаналізувати всю сукупність тих чинників, які визначили їхній самобутній шлях у зазначений період і мали вплив на долю Польщі й Чехії в Нові часи.

У X ст. по Віслі, Ватрі до Одри племена польської групи жили переважно в селищах. Але саме від цих часів вони будувати так звані «гроди» – поселення, обнесені ровом і частоколом, які водночас були військово-адміністративними і релігійними центрами, а в ході війн виступали надійним укриттям для населення. З X-го ст. інтенсивно розвивається зовнішня торгівля як між містами ще необ'єднаної Польщі, так й окремих міст з Київською Руссю, а через неї – з Арабським Халіфатом. Польща торгувала також зі Скандинавією, Чехією, Німеччиною.

Найбільшим центром транзитної торгівлі в ті часи був Краків. Через нього йшли шляхи до Праги, Києва та до берегів Балтики. Стара частина міста виникла на лівому березі Вісли в X-му ст. від відносно невеликої квадратної площі геометрично в різні боки йшла сітка регуляційних вулиць. Вони впиралися в міські цегляні стіни з квадратними баштами. На південь від Старого міста знаходився заселений пагорб Вавель, на якому знаходилася церква (ротонда), а на місці укріпленого тут поселення побудували пізніше королівський замок [4, с. 67].

Більшість вулиць Кракова була заселена ремісниками різних спеціальностей. Великі успіхи краківських майстрів спостерігалися в

ковальській справі, у виробництві сільськогосподарських знарядь і зброї, а також у тогочасній Європі славилися краківські гончарі.

До кінця X-го ст. великопольській княжій династії Пястів вдалося об'єднати під своєю владою майже всі землі. Утворилася відносно єдина Польська держава. Першим достовірно відомим її князем був Мешко I (960-992). 966 року Мешко I зі своїм оточенням прийняв християнство за латинським зразком і впродовж кількох десятиліть нова релігія розповсюдилася по всій Польщі.

За сина Мешко, Болеслава I Хороброго (992-1025), процес об'єднання польських земель завершився після приєднання Кракова в 999 році. Але свою резиденцію Болеслав започаткував у Гнездо, утворивши там польське архієпископство, незалежне від німецької церкви. Тоді ж оформилася й система управління містами: великі провінції спиралися на систему «гродів», які очолювали каштеляни. Кількома гровами однієї провінції керував комес – намісник короля [5, с. 31].

Політичну єдність Польща втратила після смерті Болеслава III Кривоустого (1138), який своїм Статутом започаткував принцип сеньйорату: країна була поділена на Малопольське князівство зі столицею Краковом, Великопольське з Познанню, окрім того, на Сандомирське, Мазовецьке, Шлезьке і Поморське. Старший син Болеслава отримав верховну владу з титулом «великого князя». Значно ускладнили зв'язок між містами князівств два вторгнення монголів (1259, 1287), що спустошили міста і постійна загроза Тевтонського ордену [13, с. 87].

У середині XIV ст., після об'єднавчої діяльності Владислава Локетка й Казимира III Великого, одним із центральних міст Польщі стає Вроцлав (Бреславль), який славився своїми ткачами. Іншим великим центром виробництва сукон вважається Краків. Цехові організації, що з'явилися тут ще раніше, в цей час міцніють і посилюються. Міста налагоджують торгівельні контакти з генуезькими купцями та торговцями з Кафи (Феодосії) [12, с. 143].

Піднесення економіки позитивно впливало на розвиток польської міської культури. Впродовж XIII – XIV ст. виникають нові й нові національні школи. Великою подією для культурного життя Кракова стало відкриття університету (1364), що став другим великим науковим центром у Центральній Європі.

Але період процвітання великих міст у Польщі не був довготривалим. Після смерті Казимира III (1370) різко посилюється вплив магнатів. Гетьмани і шляхта добиваються від короля нових привілеїв у Кошицях (так звані «кошицькі пакти», 1374), що звільняли поміщиків від усіх повинностей, окрім військової служби й податку в два злотих з лану землі (16 га).

У воєводствах, прийшли на зміну провінціям, почали з'являтися сеймики – збори помісних шляхтичів, що вирішували нагальні місцеві проблеми. З кінця XV ст. стали скликатися загальні сейми всього королівства в складі двох палат – сенату й посольської ізби. До сенату входили магнати, до посольської ізби – шляхтичі місцевих сеймиків. Міста практично не мали представництва у сеймі [13, с. 203].

Для досягнення своїх політичних цілей шляхта створювала тимчасові союзи-конференції, до яких іноді приєднувалося й духовенство. Спочатку вони мали антимагнатську спрямованість, але далі все більше служили знаряддям боротьби за шляхетські привілеї. В свою чергу, міський патриціат, який зосередив у своїх руках достатньо багатств, легко встановлював контакти з магнатами й шляхтою, продаючи їм за гроші минулі вольності незалежних міст.

1454 року Казимир IV Ягелончик, щоб залучитися підтримкою шляхти, видав «Нешавські статuti», що стали важливим етапом у розвитку польської станової монархії. Особливістю цього процесу було підтвердження фактичного усунення міст від участі в представницьких органах [13, с. 214].

У другій половині XV ст. єдиним містом Польщі, що зберігає минулі вольності, залишається Гданськ – центр зовнішньої торгівлі із західними державами. Більшість польських міст була економічно слабкою порівняно з

шляхетсько-панською системою. Селянин був повністю відрізаним від міського ринку: він працював на свого пана, який оптом збував власну продукцію на замовлення магістратів міста. Пересічний міщанин також мав надзвичайно низьку купівельну спроможність. Жителям міста заборонялося мати земельні наділи. Рятуючись від голоду, міщани тікали на село, де нерідко втрачали особисту свободу, стаючи залежними від місцевого панства [15, с. 176]. Таким чином, упродовж всього пізнього Середньовіччя в Польщі не простежуються процеси урбанізації. Навпаки, кількість жителів міст зменшується.

На зразок західноєвропейських міст лише Вроцлав мав демократичне законодавство. «Вроцлавське право» як кодекс законів було досконало розробленим і чинним у межах міста. Воно нічим не поступалося аналогічному «Паризькому праву», чи «Празькому дзеркалу». Більшість статей міського закону до нас дійшла у вроцлавській «Книзі ремесел» (1397) і свідчить про правила жорсткої регламентації в розподілі замовників між ремісничими цехами, порядки та строки навчання для учнів і підмайстрів, чинність цехових зборів та вимоги до головуючих на них, обізнаність міщан про міри відповідальності перед судовою колегією [12, с. 311].

Варшава, що до 1596 року була столицею Мазовецького князівства, від XIV ст. мала вигляд типової резиденції правителів. Не дивлячись на те, що структура побудови міста практично нічим не відрізнялося від Кракова чи Вроцлава, соціальний склад населення був принципово іншим. Про це свідчать і блискучі архітектурні споруди так званого «Нового міста», що поло зводиться на початку XV ст. на південь від старого. Тут мала свої палаци й будинки вся мазовецька родова знать, а пізніше – родова аристократія Речі Посполитої. Вважалося престижним, перебуваючи в Варшаві, зупинятися у власному будинку, а не гостювати у когось [6, с. 94].

Ремісничі квартали Варшави були розвинені слабо. В основному тут відбувалися ярмарки, коли на свята до міста з'їжджалася вся знать. У таких випадках сюди їхали ремісники з інших польських центрів економічної

культури, щоб продемонструвати в столиці свої вміння і вигідно продати товар. Місцеві мілкі виробники не могли з ними конкурувати з двох причин. По-перше, вони працювали виключно на замовлення королівського двору (більшість з них підлягала королівській монополії) і виготовляли продукцію тільки певного сорту, по-друге, варшавські ремісники могли виставляти свої вироби на ярмарку тільки з дозволу панів, яким належало монополієне право в даній галузі виробництва. Загальне міське право декларувалося, але було фіктивним, монополісти в своїх цехах встановлювали власні права [13, с. 185].

На відміну від нової польської столиці Прага в Чехії відігравала роль провідного економічного центру від X-го ст., що і визначило перемогу княжого роду Пжемисловичів над Славниками. Боротьба між двома княжими родами за панування в Чехії точилася впродовж усього X-го ст. але Прага мала більш вигідне стратегічне й господарське місце розташування, тому переважна кількість чеських панів, зацікавлених в торгівлі, приєдналася до Пжемисловичів. Торгово-економічний центр в Любеці від початку XI ст. став відігравати другорядну роль [14, с. 73].

У кінці XIII ст., після смерті Пшемисла II, Чехія поступово входить до складу Священної Римської імперії. Але це ніяким чином не відобразилося на її економічному розвитку: промисловість Чехії ніколи не була сировинним додатком Німеччини, а продовжувала залишатися імперією в імперії [16, с. 87]. Прага продовжувала залишатися не тільки торгівельним центром країни, а й усієї Європи. Серед галузей промислового виробництва Чехія займала перше місце в Центральній і західній Європі, особливо по добутку срібла, міді, олова, заліза. Із Східної Європи сюди ввозили сировину, а вивозили високої якості промислові товари.

Найбільшого економічного піднесення в добу Середньовіччя Чехія досягла за правління Карла I (1346-1378), який водночас був обраний і на імператорський престол. Чеське королівство зміцніло й розширилося: до володінь Люксембургів були приєднані землі в верхньому Пфальці, Тюрингії

й Саксонії; також за гроші Карл придбав ціле Маркграфство Брандербургське. 1356 року імператором була видана «Золота булла», за якою підтверджувалося пануюче становище Чеського королівства в Священній Римській імперії [16, с. 113].

За наказом Карла I саме в Чехії, а не в Німеччині, був відкритий перший (Празький) університет у Центральній Європі, що відіграв у подальшому велике значення в соціокультурному розвитку Чехії та в перших протестантських рухах. За життя імператора між містами країни будувалися нові дороги, протегувалася чеська торгівля, було засновано нове місто – Карлсбад, що стало другою королівською резиденцією.

У часи розвиненого Середньовіччя Чехія була єдиною країною в Центральній Європі, що тяжіла до республіканської форми правління. І, знову ж таки, центром руху за республіку виступала Прага. Сейм, що зібрався влітку 1421 року, відмовив Сигізмунду (імператору Священної Римської імперії, меншому брату Вацлава IV) в чеській короні (детронізував) й обрав республіканський уряд з 20-ти «владарей», які на принципах рівності повинні були управляти Чехією [10, с. 226].

Ані похід хрестоносців на країну, ані наступ на Прагу угорських військ на чолі з Сигізмондом не змогли тоді не могли здолати демократичні поривання пражан [14, с. 135]. І тільки після битви під Білою горою (1620) Чехія була змушена на довгий час відмовитися від природного соціально-економічного розвитку, підвалини якого були закладені в особливому західнослов'янському менталітеті та демократичному устрої міст. Тож не дивно, що Реформація в Чехії майже на сто років випередила подібні процеси в інших країнах Європи.

Аналіз чеськими істориками ілюстрованої Біблії Велислава (Прага, 1340) дозволяє стверджувати не тільки про високий економічний рівень чеських міст, а й показує нам Прагу як законодавицю готичної європейської моди XIV ст. Чехія другою після Франції (а Прага після Парижу) встановлювала критерії підходів до чоловічої і жіночої вроди та показувала

ефективні засоби вдосконалення її за рахунок косметики та елегантного вбрання.

Про відносно демократичні настрої чеського католицького духовенства XIV ст. також говорить Біблія Велислава: якщо настоятель центрального Празького кафедрального собору нічого проти не мав, щоб перед художником Біблії позували міські актриси, з яких він мав зробити біблейські персонажі, то навряд чи можна було б цього настоятеля звинуватити в консерватизмі чи релігійному фанатизмі [11, с. 93]. Багато й модне для тих часів вбрання актрис також свідчить про те, що вони аж ніяк не бідували.

Історичні дослідження польських і чеських науковців дозволяють нам виявити той високий рівень громадянської свідомості, з яким підходили столичні магістрати до проблем студентського життя. Вони забезпечували школярів і студентів, що приїхали здалеку, квартирами в міських кварталах, наближених до університетів, змушували заможних міщан платити їм стипендії. Тим, хто відмовлявся це робити, відмовляли в міських комунікаційних послугах і на п'ять років позбавляли права селити в себе багатих квартирантів [14, с. 127].

У кінці XIV-го – на початку XV-го ст. масовий перехід студентів з Краківського університету до Празького і навпаки був найрозповсюдженішим явищем у житті вищих шкіл Центральної Західної Європи, не дивлячись на реформаційні рухи в Чехії й усі релігійні чвари. Це свідчить про спорідненість західнослов'янського університетського законодавства та спільні риси в становленні ментальності студентських осередків, які виникли практично в один час [2, с. 74].

Таким чином, аналіз праць польських і чеських науковців з проблеми розвитку західнослов'янського міста дає можливість виявити ті специфічні риси, притаманні тільки даному європейському регіону. Тенденції в еволюційних процесах польського міста перекликаються з особливостями становлення східнослов'янських центрів промисловості. Нерозвиненість

міського законодавства та залежність міст від потреб королівського двору і магнатів суттєво відрізняла польське місто від сучасних йому західноєвропейських зразків. Чеське місто, що мало розвинену промисловість і найдосконалішу середньовічну систему управління нею, значно випереджало західні центри. Підтвердженням тому провідне місце Чехії в Священній Римській імперії і рання Реформація.

Проблема еволюційних процесів у розвитку західнослов'янського міста не вичерпується даними працями й заслуговує на подальше дослідження.